E-ISSN-2584-2870 https://doi.org/10.65833/dbs.2026.330

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः
देवभूमि-सौरभम्
E-ISSN 2584-2870
Devabhūmisaurabham

Vol 3 Issue 1 Jan-June 2026 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

भारतीयकाव्यशास्त्रे रससिद्धान्तः

कुशाग्रः(शोधच्छात्रः)
व्याकरणविद्याशाखा
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः देवप्रयागः
८४३९९२१८४९
Kushattri09@gmail.com

सारांशः (Abstract)

रससिद्धान्तः भारतीयकाव्यशास्त्रस्य मेरुदण्डः, हृदयञ्च अस्ति। वैदिककालादारभ्य भरतमुनि-मम्मट-विश्वनाथ अभिनवगुप्त-जगन्नाथपर्यन्तं अनेकैः आचार्यैः एतस्य सिद्धान्तस्य विकासः, परिष्करणञ्च कृतम्। 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' इति भरतस्य मूलसूत्रं सम्पूर्णस्य रससिद्धान्तस्य आधारशिला। अस्मिन् विस्तृतशोधपत्रे रसस्य ऐतिहासिकविकासः, स्वरूपम्, अङ्गानि, अष्टनवरसभेदाः, व्याख्यातृचतुष्टयस्य मताः सुखदुःखात्मकताविमर्शः, तथा आधुनिकप्रासङ्गिकता च विस्तरेण संस्कृतभाषायां विमर्शिताः।

कूटशब्दाः – रसः, काव्यम्, भरतमुनिः, भामहः, श्रृंगारः ।

प्रस्तावना

भारतीयसाहित्यचिन्तनस्य इतिहासे 'रस' इति शब्दः अनेकार्थवाहकः। सामान्यलोके रसः माधुर्यम्, सारः, आस्वादश्च। आयुर्वेदे रसः रोगनाशकः; अध्यात्मशास्त्रे रसः आनन्दस्वरूपः परमात्मा, काव्यशास्त्रे च रसः सहृदयस्य हृदयावर्जकः अनुभवः। एतेषु सर्वेषु अर्थेषु एकं साधारणं सूत्रम् — रसः आनन्ददायकः। तैत्तिरीयोपनिषदि उक्तम् — 'रसो वै सः'[1] इति। एतत् वाक्यं सङ्केतयति यत् परमसत्ता स्वयमेव आनन्दस्वरूपा, रसस्वरूपा च। काव्यशास्त्रकाराः एतमेव विचारं काव्यानुभवे संयोजितवन्तः — काव्यस्य आस्वादः अपि ब्रह्मानन्दसहोदरः। काव्यशास्त्रे विविधाः सिद्धान्ताः प्रणीताः —

[1] तैत्तिरीयोपनिषद् ब्रह्मानन्दवल्ली 2.7.1

अलङ्कारसिद्धान्तः (भामहः, दण्डी), रीतिसिद्धान्तः (वामनः), ध्वनिसिद्धान्तः (आनन्दवर्धनः), वक्रोक्तिसिद्धान्तः (कुन्तकः), औचित्यसिद्धान्तः (क्षेमेन्द्रः) — परन्तु रससिद्धान्तः सर्वेषां केन्द्रे तिष्ठति। अलंकारादयः रसस्य पोषकाः, न तु स्वतन्त्राः। आचार्यः विश्वनाथः स्पष्टतया वदति — 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्[2]।' अर्थात् यस्मिन् वाक्ये रसः नास्ति तत् काव्यं नास्ति। एवं रसः काव्यस्य अनिवार्यः धर्मः। अस्मिन् शोधपत्रे एतस्यैव रससिद्धान्तस्य सम्पूर्णं विवेचनं प्रस्तूयते।

रससिद्धान्तस्य ऐतिहासिकविकासः

रससिद्धान्तस्य इतिहासं पञ्चभिः प्रमुखैः कालखण्डैः विभज्य अध्येतुं शक्यते —

वैदिककालः (३०००-१२०० ई.पू.) वैदिककाले रसस्य शास्त्रीया चर्चा न अभवत्, परन्तु रसस्य बीजाङ्कुराः ऋग्वेदेऽपि दृश्यन्ते। ऋग्वेदे वाणीमाधुर्यस्य प्रार्थना, अग्नेः काव्यचातुर्यस्य स्तुतिः, इन्द्रस्य शौर्यस्य गानञ्च — एतानि सर्वाणि रसानुभवस्य आदिरूपाणि। वाचो मधु पृथिवी देहि मह्यम्[3]

डा. नगेन्द्रस्य मतम् — वैदिकऋषयः वाण्याः चमत्कारशक्तिं सम्यक् जानन्ति स्म। तैत्तिरीयोपनिषदि उक्तम् — रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति।

एतत् वाक्यम् अध्यात्मिकस्तरे उक्तम् अपि काव्यशास्त्रिभिः रसस्य आनन्दात्मकत्वस्य प्रमाणत्वेन उपयुक्तम्। डा. शंकरः अनेकानि वैदिकसूक्तानि उद्धृत्य वाणीरसस्य प्राचीनतां प्रमाणयति।

रामायण-महाभारतकालः (५००-१०० ई.पू.)

आदिकविः वाल्मीकिः स्वयं करुणरसस्य उत्पत्तिकथां वर्णयति। व्याधेन क्रौञ्चपक्षिणां युगले एकं हतं दृष्ट्वा वाल्मीकेः हृदये शोकः उत्पन्नः, ततश्च काव्यस्फूर्तिः — मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥[4]

एतत् प्रथमं काव्यश्लोकम् — शोकात् उद्भूतम्। वाल्मीकिरामायणे नवरसाणां योजना आदिकविना अत्युत्तमतया कृता —रसैः श्रृङ्गार-करुण-हास्यरौद्रभयानकैः। वीरादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगायताम्॥[5]

---

[2] साहित्यदर्पण

[3] अथर्ववेद 12.1.16

[4] वाल्मीकिरामायणम् बालकाण्ड 2 सर्ग 15 श्लोक

[5] वाल्मीकिरामायणम् बालकाण्ड 4 सर्ग 8श्लोक

महाभारते वेदव्यासः मानवजीवनस्य सम्पूर्णं चित्रणं करोति। तत्र वीरः, शान्तः, करुणः, अद्भुतश्च रसाः विशेषेण परिस्फुटाः। भगवद्गीतायां शान्तरसः, श्रीकृष्णार्जुनयोः संवादे करुण-वीर-अद्भुतरसाः च उत्तमतया निरूपिताः।

सूत्रस्मृतिकालः (५०० ई.पू.-२०० ई.)

अस्मिन् काले दर्शनशास्त्राणि, व्याकरणम्, कामशास्त्रञ्च उन्नतिं प्राप्तानि। वात्स्यायनस्य कामसूत्रे रसशब्दः रतिपर्यायरूपेण प्रयुक्तः — रसो रतिः प्रीतिर्भावो रागो वेगः समाप्तिरिति रतिपर्यायाः।

पतञ्जलिः महाभाष्ये काव्यस्य भाषिकसौन्दर्यं विचारयति। जैनदार्शनिकाः, बौद्धाश्च काव्यस्य नैतिकमूल्यं विमर्शन्ति।

भरतमुनिः — रससिद्धान्तस्य प्रवर्तकः (२०० ई.पू.-२०० ई.)

भरतमुनिकृतं नाट्यशास्त्रम् — रससिद्धान्तस्य मूलाधारः। इदं ग्रन्थं ३६ अध्यायैः युक्तम्, नाट्यस्य सर्वाङ्गीणं विवेचनं करोति। भरतः स्वयं वदति यत् पूर्वाचार्याणां सर्वेषां उपलब्धिं संग्रहीत्य स्वविवेचनं पूर्णं कृतम्। तस्य प्रसिद्धं रससूत्रम् विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः।[6]

भरतेन अष्टौ रसाः, त्रयस्त्रिंशत् व्यभिचारिभावाः, अष्टौ स्थायिभावाः, अष्टौ सात्त्विकभावाश्च निरूपिताः। नाट्यशास्त्रं न केवलं काव्यशास्त्रग्रन्थः — तत् अभिनय-संगीत-वाद्य-नृत्यादीनामपि सम्पूर्णं शास्त्रम्।

उत्तरकाले आचार्याणां योगदानम् (२०० ई.-१२०० ई.)

भरतानन्तरं अनेके महान्तः आचार्याः रससिद्धान्तस्य विकासे योगदानं दत्तवन्तः।

भामहः — काव्यालङ्कारे रसस्य महत्त्वं स्वीकृतम्।

आनन्दवर्धनः — ध्वन्यालोके रसध्वनिसिद्धान्तः प्रणीतः। 'शृङ्गाररसो हि संसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात् सर्वरसेभ्यः कमनीयतया प्रधानभूतः'[7] इति उक्तम्।

अभिनवगुप्तः — अभिनवभारती-लोचनयोः अभिव्यक्तिवादः प्रतिपादितः। एषः सर्वाधिक-प्रभावशाली व्याख्याकारः।

मम्मटः — काव्यप्रकाशे रसस्य सम्पूर्णं विवेचनम्। शान्तरसः नवमः इति स्वीकृतः। शान्त ोऽपि नवमो रसः[8]

विश्वनाथः — साहित्यदर्पणे 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति उक्त्वा रसस्य काव्यत्त्वेऽनिवार्यता प्रतिपादिता।

जगन्नाथः— रसगङ्गाधरे रससिद्धान्तस्य अन्तिमं महत्त्वपूर्णं विवेचनम्।

---

6 भरतमुनिप्रणीत नाट्यशास्त्रम् 6 अध्याय

7 ध्वन्यालोके 3 उद्योते 29-30 श्लोक

8 काव्यप्रकाशः 4.35

रसस्य स्वरूपम्

रसः किम्? — एषः प्रश्नः भारतीयसाहित्यशास्त्रे सर्वाधिकविमर्शितः। विभिन्नैः आचार्यैः विभिन्नरूपेण रसस्य स्वरूपं व्याख्यातम्।

भरतस्य रससूत्रम्

भरतस्य रससूत्रं त्रिपदम् — विभावः, अनुभावः, व्यभिचारिभावश्च — एतेषां संयोगेन रसस्य निष्पत्तिः। अत्र 'संयोगात्' तथा 'निष्पत्तिः' इत्येतयोः पदयोः व्याख्याने महान् विवादः अस्ति। 'निष्पत्तिः' इत्येतत् पदं किम् उत्पत्तिम् अभिदधाति, उत अभिव्यक्तिम्? अत्र चत्वारः आचार्याः भिन्नभिन्नाः मतानि प्रकटयन्ति।

मम्मटस्य विवेचनम्

मम्मटः काव्यप्रकाशे उक्तम् — लोके रत्यादिभावानां ये कारणानि (नायक-नायिकादयः), कार्याणि (स्मितादयः), सहकारिणि (ऋतुवर्णन-चन्द्रोदयादयः) च — तेषां काव्यनाटकयोः यथाक्रमं विभाव-अनुभाव-संचारिभावाः भवन्ति — कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च। रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।

विभावा अनुभावास्तत कथ्यन्ते व्यभिचारिणः। व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः॥

विश्वनाथस्य मतम्

विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे रसस्य स्वरूपं सुन्दरतया वर्णितम् — विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा। रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्॥

विश्वनाथः रसानुभवस्य अलौकिकतां विशेषेण उद्घोषयति। सहृदयस्य हृदये सत्त्वगुणस्य उद्रेकेण यः आनन्दः जायते सः ब्रह्मानन्दसहोदरः — सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः। वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥

जगन्नाथस्य मतम्

जगन्नाथेन रसगङ्गाधरे रसः 'लोकोत्तरः' इति उच्यते। लौकिकानुभवात् परः, अलौकिकः, केवलं सहृदयस्यैव अनुभव्यः — एतत् रसस्य विशेषत्वम्।

रसः लोकोत्तरः, अलौकिकः, ब्रह्मास्वादसहोदरः — एतानि विशेषणानि रसस्य सर्वोच्चतां प्रतिपादयन्ति।

रसस्य अङ्गानि

रसस्य चत्वारि अङ्गानि — विभावः, अनुभावः, व्यभिचारिभावः, स्थायिभावश्च। एतेषां त्रीणि विभावानुभावव्यभिचारिभावाः बाह्याः — ते रसस्य उद्बोधकाः। स्थायिभावः आन्तरः — स एव परिणतः रसः।

विभावः

भरतेन उक्तम् — 'विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यतो विभावः।[9]' यः स्थायिभावं उद्बोधयति, विशेषतः ज्ञापयति वा सः विभावः। विश्वनाथानुसारम् — रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः।

विभावः द्विविधः —

(क) आलम्बनविभावः

जगन्नाथेनोक्तम् — 'यस्याः चित्तवृत्तेः यो विषयः स तस्या आलम्बनम्।' रसस्य उद्गमस्थानम् आलम्बनम्। शृङ्गाररसे नायिका नायकस्य आलम्बनम्, नायकः नायिकायाः। करुणरसे मृतः प्रियजनः आलम्बनम्। वीररसे शत्रुः आलम्बनम् — आलम्बनो नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्।

(ख) उद्दीपनविभावः

रसं उद्दीपयन्, तीव्रयन् विभावः उद्दीपनम्। नायकनायिकयोः विविधचेष्टाः, आभूषणानि, वस्त्राणि, ऋतुवर्णनम्, चन्द्रोदयः, उद्यानम्, मन्दवायुः — एतानि सर्वाणि उद्दीपनविभावाः — उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये। आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा।

शृङ्गारतिलके उद्दीपनस्य चत्वारि भेदाः — (१) आलम्बनस्य गुणाः, (२) तेषामुपचाराः, (३) अलंकाराणि, (४) तटस्थाः।

अनुभावः 'अनु पश्चात् भवन्तीति अनुभावाः।' रसस्य अनुभवस्य पश्चात् बाह्यशरीरे येऽभिव्यक्तयः जायन्ते ते अनुभावाः। भरतेन उक्तम् —अनुभाव्यते अनेन वागादीन् सात्त्विकानभिनयैः। वागांगाभिनयेनेह यतस्त्वर्थोऽनुभाव्यते।।

धनञ्जयेनोक्तम् — 'अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः।' अनुभावाः सात्त्विकाः आङ्गिकाश्च। सात्त्विकाः — रोमाञ्चः, अश्रुपातः, कम्पः, स्वेदः, वैवर्ण्यम्, स्तम्भः, स्वरभङ्गः, प्रलयश्च। आङ्गिकाः — हस्तचलनम्, नेत्रविकासः, भ्रूभङ्गः, ओष्ठस्पन्दनम् इत्यादयः।

---

[9] नाट्यशास्त्रम्

विश्वनाथानुसारं हृदये उद्बुद्धाः रत्यादिभावाः बहिर्भावं प्रकाशयन्तः अनुभावाः — उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन्। लोके यः काव्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः॥[10]

व्यभिचारिभावाः (संचारिभावाः)

व्यभिचारिभावाः अस्थिराः, क्षणिकाः। ते स्थायिभावं पोषयन्ति, तरङ्गवत् उद्भूय पुनः लीयन्ते — विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः। स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ॥

भरतेन त्रयस्त्रिंशत् व्यभिचारिभावाः निरूपिताः —

व्यभिचारिभावः			
१. निर्वेदः	२. ग्लानिः	३. शङ्का	४. असूया
५. मदः	६. श्रमः	७. आलस्यम्	८. दैन्यम्
९. चिन्ता	१०. मोहः	११. स्मृतिः	१२. धृतिः
१३. व्रीडा	१४. चपलता	१५. हर्षः	१६. आवेगः
१७. जडता	१८. गर्वः	१९. विषादः	२०. औत्सुक्यम्
२१. निद्रा	२२. अपस्मारः	२३. सुप्तम्	२४. प्रबोधः
२५. अमर्षः	२६. अवहित्थम्	२७. उग्रता	२८. मतिः
२९. व्याधिः	३०. उन्मादः	३१. मरणम्	३२. त्रासः
३३. वितर्कः			

एतेषु प्रत्येकः भावः रससम्पादने विशेषां भूमिकां वहति। उदाहरणार्थम् — करुणरसे निर्वेदः, ग्लानिः, स्मृतिः, विषादः प्रमुखाः व्यभिचारिभावाः।

[10] साहित्यदर्पण 3.141

स्थायिभावाः

स्थायिभावाः मनुष्यस्य मनसि चिरस्थायिनः। लोकस्य प्रत्येकस्य जने रत्यादयः भावाः संस्काररूपेण अन्तःकरणे निहिताः तिष्ठन्ति। यदा काव्यनाटकयोः तेषाम् उद्बोधनं भवति तदा ते रसरूपतां प्राप्नुवन्ति —

अविरुद्धा वा विरुद्धा वा यः तिरोधातुम् अक्षमाः। आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः।।

भरतेन स्थायिभावानाम् अधिप्रमुखत्वं सिद्ध्वा उक्तम् —

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः। एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह।।

दशरूपककारेण उक्तम् — स्थायिभावः विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैः न अभिभूयते, अपितु तानेव आत्मभावं नयति —

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः। आत्मभावं नयत्याशु स स्थायी लवणकारः।।[11]

रसभेदाः — विस्तृतं विवेचनम्

भरतमुनिना अष्टौ रसाः निरूपिताः। परवर्तिभिः आचार्यैः शान्त-वत्सल-भक्तिरसादयः योजिताः। प्रत्येकं रसस्य स्थायिभावः, वर्णः, देवता, विभावः, अनुभावश्च भरतेन नाट्यशास्त्रे विस्तरेण उक्तम्।

रसः	स्थायिभावः	वर्णः	देवता
श्रृङ्गारः	रतिः	श्यामः	विष्णुः
हास्यः	हासः	सितः	प्रमथः
करुणः	शोकः	कपोतः	यमः
रौद्रः	क्रोधः	रक्तः	रुद्रः
वीरः	उत्साहः	गौरः	इन्द्रः
भयानकः	भयम्	कृष्णः	कालः
वीभत्सः	जुगुप्सा	नीलः	महाकालः
अद्भुतः	विस्मयः	पीतः	ब्रह्मा
शान्तः (९)	निर्वेदः	श्वेतः	विष्णुः / ब्रह्मा

[11] दशरूपकम्

शृङ्गाररसः — रसराजः

शृङ्गाररसः सर्वरसेषु प्रधानः। अस्य स्थायिभावः रतिः। आचार्यः आनन्दवर्धनः वदति — सर्वेषां संसारिणां नियमेन अनुभवविषयः अयं रसः, अतः सर्वरसेभ्यः कमनीयः —

शृङ्गाररसो हि संसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात् सर्वरसेभ्यः कमनीयतया प्रधानभूतः।

शृङ्गारः द्विधा — (क) संभोगशृङ्गारः — प्रियजनयोः मिलनेन। (ख) विप्रलम्भशृङ्गारः — वियोगजन्यः। विप्रलम्भः पुनश्चतुर्धा — पूर्वराग-मान-प्रवासकारित-करुणान्तकश्च।

शृङ्गारस्य आलम्बनविभावः नायकनायिके। उद्दीपनविभावः — चन्द्रोदयः, वसन्तसमयः, उद्यानम्, सुगन्धः, मधुरसंगीतम्। अनुभावाः — कटाक्षः, स्मितम्, आलिङ्गनम्, रोमाञ्चः। व्यभिचारिभावाः — हर्षः, उत्कण्ठा, आवेगः, चपलता।

हास्यरसः

हास्यरसस्य स्थायिभावः हासः। विकृतरूप-वाक्-चेष्टादर्शनेन चेतसः विकासः हासः। विश्वनाथेनोक्तम् —

वागादीनामपि विकृतीनां चेतसां विकासः हास इति व्यवह्रियते।

जगन्नाथेनोक्तम् — 'वागादीनां विकासदर्शनजन्मा विकासाख्यो हासः।' हास्यरसस्य विभावाः — विकृतवेशः, असङ्गतालापः, अङ्गहीनतादर्शनम्। अनुभावाः — ओष्ठस्पन्दनम्, नासिकास्पन्दनम्, नेत्राकुञ्चनम्, अट्टहासः। व्यभिचारिभावाः — आलस्यम्, तन्द्रा, असूया।

भरतः हास्यस्य षड्भेदान् वर्णयति — स्मितम्, हसितम्, विहसितम्, अवहसितम्, अपहसितम्, अतिहसितञ्च। उत्तमप्रकृतौ स्मित-हसिते, मध्यमप्रकृतौ विहसित-अवहसिते, अधमप्रकृतौ अपहसित-अतिहसिते —

स्मितमथ हसितं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितम्। द्वौ द्वो भेदो स्यातामुत्तममध्यमाधमप्रकृतौ।।[12]

करुणरसः

इष्टनाशात् अनिष्टप्राप्तेश्च उत्पन्नः करुणरसः। अस्य स्थायिभावः शोकः। भरतेनोक्तम् — आत्मनः दोषेण बन्धनम्, परेषां नाशः, अपमानं — एतेभ्यः करुणरसः उद्भवति।

---

[12] नाट्यशास्त्रम् 6 अध्याय

करुणरसः स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च — स्वस्य दुःखजनकावस्था स्वनिष्ठः, परस्य दुःखदर्शनं परनिष्ठः। अनुभावाः — रोदनम्, दीर्घनिश्वासः, भूमौ पतनम्, विलापः। व्यभिचारिभावाः — निर्वेदः, विषादः, ग्लानिः, स्मृतिः, मोहः।

वाल्मीकिरामायणम् करुणरसप्रधानम् — सीतावियोगः, दशरथमरणम्, रामवनगमनञ्च महाकरुणदृश्यानि।

रौद्ररसः

रौद्ररसस्य स्थायिभावः क्रोधः। राक्षस-दानव-उद्धतमनुष्येषु संग्रामे अयं रसः परिस्फुटति —

अथ रौद्रो नाम क्रोधस्थायिभावात्मकः रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृतिसंग्रामहेतुकः।

क्रोधस्य लक्षणम् — शत्रुकृतमहापराधात् उत्पन्नः उत्तेजनात्मकः भावः। विश्वनाथेनोक्तम् — 'प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यावबोधः क्रोधः।[13]' रौद्रस्य अनुभावाः — भ्रूभङ्गः, दन्तनिपीडनम्, ओष्ठकम्पः, रक्तनेत्रम्, शस्त्रग्रहणम्। व्यभिचारिभावाः — मदः, उग्रता, अमर्षः, आवेगः।

वीररसः

वीररसस्य स्थायिभावः उत्साहः। धर्मवीरः, दानवीरः, युद्धवीरः, दयावीरश्च — एवं वीरः चतुर्धा। विश्वनाथेनोक्तम् — सम्पन्नकार्येषु स्थिरतरावेशः उत्साहः —

'उत्साहः सर्वकृत्येषु सत्वरा मानसी क्रिया।' अयं रसः उत्तमप्रकृतेः पुरुषेषु भवति। शारदातनयेनोक्तम् — 'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते।' महाभारते अर्जुनः, भीमः, कर्णश्च वीररसस्य उत्कृष्टाः उदाहरणानि।

भयानकरसः

भयानकरसस्य स्थायिभावः भयम्। भीषणजन्तुदर्शनात्, शत्रोः आगमनश्रवणात्, शून्यारण्यगमनात् भयम् उत्पद्यते। अनुभावाः — गात्रकम्पः, हस्तपाददौर्बल्यम्, नेत्रोद्वेगः, मूत्रपुरीषोत्सर्गः, पलायनम्।

वीभत्सरसः

वीभत्सरसस्य स्थायिभावः जुगुप्सा। घृणाजनकवस्तुदर्शनात् उत्पन्नः। मांसभक्षणदर्शनम्, शवदर्शनम्, अपवित्रस्थानगमनम् — एतानि विभावाः। अनुभावाः — नासासंकोचनम्, मुखविकृतिः, नेत्रमीलनम्।

[13] साहित्यदर्पणम्

अद्भुतरसः

अद्भुतरसस्य स्थायिभावः विस्मयः। अलौकिकवस्तुदर्शनात् उत्पन्नः। देवतादर्शनम्, इन्द्रजालदर्शनम्, महाचमत्कारदर्शनञ्च अस्य विभावाः। अनुभावाः — नेत्रविकासः, स्तम्भः, 'अहो!', 'आश्चर्यम्!' इत्यादि उद्गाराः।

व्याख्यातृचतुष्टयम् — भरतसूत्रस्य विमर्शः

भरतस्य रससूत्रे 'संयोगात्' तथा 'निष्पत्तिः' इत्येतयोः पदयोः व्याख्याने चत्वारः महान्तः आचार्याः भिन्नभिन्नाः मतानि प्रकटितवन्तः। एतानि चत्वारि मतानि भारतीयसाहित्यशास्त्रस्य सर्वाधिकविमर्शितः विषयः।

भट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादः

भट्टलोल्लटमते रसः अभिनेतरि उत्पद्यते, न दर्शके। नट एव रामः — सः स्वयमेव रत्यादिभावान् अनुभवति। दर्शकस्य रसानुभवः तस्यानुकरणेन। अयं मतः 'उत्पत्तिवादः' इति उच्यते।

दोषः — नटः प्रत्येकदर्शकस्य भावानुभवं कथं जनयेत्? दर्शकः नटं दर्शयन् 'अयं रामः नास्ति' इति जानाति।

श्रीशङ्कुकस्य अनुमितिवादः

श्रीशङ्कुकमते रसः अनुमानेन प्राप्यते। दर्शकः नटस्य चेष्टाः दृष्ट्वा 'अस्य अन्तः रतिरस्ति' इति अनुमिनोति। एषः 'अनुमितिवादः'।

दोषः — अनुमानम् आनन्दकरं न भवति। 'अग्निः अस्ति धूमात्' इत्यनुमाने को रसः?

भट्टनायकस्य भुक्तिवादः

भट्टनायकमते रसः 'भोग्यते' इति भुक्तिः। काव्यशब्दाः द्विस्वभावाः — अभिधा, भावकत्वञ्च। भावकत्वेन सामाजिकेषु सर्वेषु सार्वजनीनः भावः उद्बोध्यते, ततः भोग्यते। एषः 'भुक्तिवादः'।

दोषः — भावकत्वं शब्दस्य स्वतः शक्तिः कथमित्युत्पत्ति-दोषः।

अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवादः — सर्वमान्यः

अभिनवगुप्तस्य मतं सर्वाधिकमान्यम्। तस्यानुसारं रसः न उत्पद्यते, न भुज्यते — अपितु अभिव्यज्यते। सहृदयस्य हृदये चिरकालाद् निहितः संस्कारः काव्यानुभवेन अभिव्यक्तिमुपयाति।

मुख्याः विशेषताः — (१) रसः नित्यः, न नवोत्पन्नः। (२) सहृदयस्यैव रसानुभवः संभवति। (३) लोककालकर्मस्नातदशायां रसः आस्वाद्यते। (४) रसानुभवः आत्मानन्दः — बाह्यस्य विस्मृतिः।

अभिनवगुप्तः 'लोचन' टीकायामाह — 'रसः न उत्पाद्यते, परन्तु तस्य अभिव्यक्तिः क्रियते।[14]' यथा घटे अन्धकारे स्थिते दीपेन प्रकाशः — तथा काव्येन रसाभिव्यक्तिः।

रस्यते आस्वाद्यते इति रसः। स्थायिभावः स्वसंवेद्यो रसभावाख्यतामियात्।

अभिनवगुप्तस्य मते साधारणीकरणं (universalisation) रसानुभवस्य मूलम् — सहृदयः स्वव्यक्तिसीमां त्यक्त्वा सार्वजनीनेन भावेन तादात्म्यं प्राप्नोति।

रसानां सुखदुःखात्मकताविमर्शः

रसानुभूतिः सदा सुखात्मिका वा? उत करुण-भयानक-वीभत्सादिरसेषु दुःखमपि अनुभूयते? एषः प्रश्नः भारतीयकाव्यशास्त्रे सदा विवादास्पदः।

सुखात्मकतायाः पक्षः

मम्मट-धनञ्जय-विश्वनाथ-जगन्नाथादयः रसानुभूतिं सर्वथा सुखात्मिकां प्रतिपादयन्ति। तेषां मुख्यतर्कः —

(क) यदि करुणरसः दुःखात्मकः अभवत्, तर्हि जनाः करुणप्रधानं रामायणादिकाव्यं न पठेयुः। परन्तु ते पठन्ति, आनन्दं च लभन्ते — अतः करुणरसेऽपि सुखमेव।

(ख) अश्रुपातः काव्ये दृष्टः — परन्तु तत् 'चित्तद्रुतेः' लक्षणम्, दुःखस्य नहि। चेतसः कोमलता, संवेदनशीलता एव अश्रुपाते व्यक्ता। करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम्। सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्।।

(ग) रामायणादिकाव्यानां अमरत्वम् — यदि तेषु दुःखमात्रम् अभवत्, तर्हि तानि कालस्य परीक्षां नातिक्रामेयुः। परन्तु सहस्राब्दानन्तरमपि तानि जनहृदयमावर्जयन्ति।

धनिकस्य मतम्

दशरूपकटीकाकारः धनि[15]कः प्रश्नं उपस्थापयति — करुणरसे श्रोतारः रोदन्ति, तर्हि कथं सुखम्? तस्य उत्तरम् — लौकिकी करुणा तथा काव्यगता करुणा भिन्ने। काव्ये सुख-दुःखयोः मिश्रणेन अलौकिकं आनन्दमयं अनुभवं रसिकः प्राप्नोति। यथा सुरते नखक्षत-दन्तक्षत-प्रहारादावपि सुखम् अनुभूयते।

---

14 अभिनवगुप्तकृता लोचनटीका

15 काव्यप्रकाशप्रथमोल्लासः

मम्मटस्य मतम्

मम्मटः रसास्वादजन्यम् आनन्दं 'सकलप्रयोजनमूलभूतम्' इति वदति —

सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्।

अयं आनन्दः सर्वप्रयोजनानाम् मूलम्, अन्यानुभवैः असंस्पृष्टः, शुद्धः — एवं मम्मटमते।

आधुनिकदृष्टिकोणः

पाश्चात्यसौन्दर्यशास्त्रे अरस्तुना 'Catharsis' (चित्तशुद्धिः) सिद्धान्तेन उक्तम् — करुणरसादिभिः दर्शकस्य चित्तशुद्धिः जायते, आनन्दश्च। एतत् अभिनवगुप्तस्य 'साधारणीकरणेन' मिलितुं शक्यते। आधुनिकमनोविज्ञाने Freud-Jung-आदीनां मतेन कला मनोरोगनिवारणकारी — एतत् अपि रससिद्धान्तेन संवादि।

शान्त-वत्सल-भक्तिरसाः

शान्तरसः

भरतेन अष्टावेव रसाः उक्ताः। परवर्तिभिः आचार्यैः शान्तरसः नवमः इति स्वीकृतः। मम्मटेन निर्वेदं स्थायिभावं मान्य शान्तरसः नवमः उक्तः। अभिनवगुप्तेन शान्तरसः सर्वरसेषु श्रेष्ठः इति प्रतिपादितः।

शान्तरसस्य स्थायिभावः निर्वेदः — संसारस्य असारतायाम् अनुभूतिः। उपनिषदः, भगवद्गीता, अश्वघोषस्य बुद्धचरितम् — एतेषु शान्तरसः परिस्फुटः।

वत्सलरसः

विश्वनाथेन वत्सलरसः दशमः इति स्वीकृतः। अस्य स्थायिभावः वत्सलता — पुत्रे, शिष्ये, अनुजे च स्नेहः। यशोदायाः कृष्णे, दशरथस्य रामे स्नेहः वत्सलरसस्य उत्कृष्टोदाहरणम्।

भक्तिरसः

रूपगोस्वामिना भक्तिरसः एकादशः इति मान्यः। भागवतपुराणे, नालायिरदिव्यप्रबन्धे, तुलसीदासस्य रामचरितमानसे भक्तिरसः उत्कृष्टतया परिस्फुटः।

आलम्बनविभावो भगवान्, उद्दीपनविभावस्तुलसी-चन्दनादिः, अनुभावो नेत्रविक्रियादिः, व्यभिचारिणो निर्वेदादयः, व्यक्तीभवद् भगवदाकाररूपो रत्याख्यः स्थायिभावः परमानन्दसाक्षात्कारात्मकः प्रादुर्भवति।

आधुनिकप्रासङ्गिकता

रससिद्धान्तः केवलं प्राचीनशास्त्रीयविषयः न — अयं आधुनिकयुगेऽपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकः।

मनोविज्ञानेन संवादः

आधुनिकमनोविज्ञाने Freud-Jung-Maslow आदीनां भावसिद्धान्ताः रससिद्धान्तेन संवदन्ति। Freud-मते अचेतने निहिताः भावाः कलायां अभिव्यक्तिं लभन्ते — एतत् अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवादेन साम्यम् दर्शयति। Maslow-मते सौन्दर्यानुभवः उच्चतम् मानवावश्यकता — एतत् रसस्य ब्रह्मानन्दसहोदरत्वेन संवदति। पाश्चात्यसाहित्यसमीक्षायाम् Aristotle-Longinus-Coleridge-T.S.Eliot आदीनां सिद्धान्तैः रससिद्धान्तस्य तुलनात्मकं अध्ययनं आधुनिकविद्वद्भिः कृतम्। 'Objective Correlative' (Eliot), 'Catharsis' (Aristotle), 'Sublime' (Longinus) — एतेषां रससिद्धान्तेन साम्यं दर्शितम्।

चलच्चित्रशास्त्रे

भारतीयचलच्चित्रेषु नवरसाणां सजीवं प्रयोगः दृश्यते। 'मदर इन्डिया', 'दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे', 'लगान' — एतेषु श्रृङ्गार-वीर-करुणरसाः उत्कृष्टतया निरूपिताः।

संगीतशास्त्रे

भारतीयशास्त्रीयसंगीते प्रत्येकं रागः किञ्चित् रसं अभिव्यक्तयति। भैरवी-करुणरसः, केदार-शान्तरसः, मालकौंस-वीरः। Hindustani-Carnatic उभयोः परम्परयोः रागचिन्तनं रससिद्धान्तेनैव प्रेरितम्।

भरतनाट्यम् आदिनृत्यकलासु

भरतनाट्यम्, कुचिपुडि, कथकलि — एतासु सर्वासु नृत्यकलासु अभिनयस्य आधारः नाट्यशास्त्रम्, रससिद्धान्तश्च। नवरसाभिनयः नर्तक्याः मूलशिक्षा।

उपसंहारः

रससिद्धान्तः भारतीयमनीषायाः सर्वोच्चः विषयः। अस्मिन् शोधपत्रे वयं पश्यामः —

वैदिककालादारभ्य भरतमुनिपर्यन्तं रससिद्धान्तस्य क्रमिकः विकासः जातः।

भरतस्य रससूत्रं — 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' — सम्पूर्णस्य सिद्धान्तस्य आधारशिला।

अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवादः सर्वाधिकमान्यः, यः साधारणीकरणेन आनन्दस्य रहस्यं स्पष्टयति।

करुणादिरसेषु अपि सुखमेव, किन्तु लौकिकात् भिन्नं अलौकिकम् — एतत् सर्वे आचार्याः मन्यन्ते।

रससिद्धान्तः आधुनिकमनोविज्ञान-कला-संगीत-नृत्यादिषु सर्वेषु प्रासङ्गिकः।

भारतीयसाहित्यशास्त्रे रससिद्धान्तः न केवलं काव्यस्य विश्लेषणपद्धतिः — अयं मानवहृदयस्य गहनस्वरूपस्य वैज्ञानिकी परीक्षा, मानवानुभवस्य दार्शनिकी विवेचना, सौन्दर्यस्य शास्त्रीयं निरूपणञ्च। 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति उक्त्या विश्वनाथः सम्पूर्णस्य कलास्वरूपस्य मर्माणि उद्घाटितवान्।

तस्यां रसः उद्भवते, तस्यां प्राप्तं आनन्दनिधानम्। तस्मिन्नेव सर्वे कवयः प्रतिभान्ति, ते सर्वथा युक्ताः सन्ति।।

सन्दर्भग्रन्थसूची

प्राथमिकग्रन्थाः (Primary Sources)

१. भरतमुनिः — नाट्यशास्त्रम् (सम्पा. मधुसूदनशास्त्री), काशी संस्कृत ग्रन्थमाला, वाराणसी, १९७१।
२. मम्मटः — काव्यप्रकाशः (सम्पा. रामेश्वरशास्त्री), मोतीलालबनारसीदास, दिल्ली, १९८५।
३. विश्वनाथः — साहित्यदर्पणम् (सम्पा. श्यामशास्त्री), चौखम्बा, वाराणसी, १९९०।
४. अभिनवगुप्तः — अभिनवभारती (सम्पा. रमाकान्तशुक्लः), काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः, १९८०।
५. अभिनवगुप्तः — लोचनम् (ध्वन्यालोकटीका), काशी संस्कृत ग्रन्थमाला, १९७६।
६. धनञ्जयः — दशरूपकम् (सम्पा. हरिशास्त्री), बम्बई संस्कृत सीरीज, मुम्बई, १९७५।
७. जगन्नाथः — रसगङ्गाधरः (सम्पा. नारायणशास्त्री), बनारस, १९६५।
८. वाल्मीकिः — रामायणम् (सम्पा. गीताप्रेस), गोरखपुर, २०००।
९. आनन्दवर्धनः — ध्वन्यालोकः (सम्पा. पट्टाभिरामशास्त्री), चौखम्बा, वाराणसी, १९८२।

द्वितीयकग्रन्थाः (Secondary Sources)

१०. डा. नगेन्द्रः — रससिद्धान्त, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, २०००।
११. डा. शंकरः — भारतीयसाहित्यशास्त्रम्, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादेमी, जयपुर, १९९५।